

Dariusz Jeziorny

Londyn wobec ochrony mniejszości żydowskich

w Europie Środkowo-Wschodniej
(1918–1919)

 WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

HISTORIA
DYPLOMACJA BRYTYJSKA

Londyn wobec ochrony mniejszości żydowskich

w Europie Środkowo-Wschodniej
(1918–1919)

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Dariusz Jeziorny

Londyn wobec ochrony mniejszości żydowskich

w Europie Środkowo-Wschodniej
(1918–1919)

 WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO
Łódź 2016

HISTORIA
DYPLOMACJA BRYTYJSKA

Dariusz Jeziorny – Uniwersytet Łódzki, Wydział Filozoficzno-Historyczny, Instytut Historii
Katedra Historii Powszechnej Najnowszej, 90-219 Łódź, ul. Kamińskiego 27a

RECENZENT
Krzysztof Kania

REDAKTOR INICJUJĄCY
Urszula Dzieciatkowska

REDAKTOR WYDAWNICTWA UŁ
Bogusław Pielat

SKŁAD I ŁAMANIE
Munda – Maciej Torz

PROJEKT OKŁADKI
Katarzyna Turkowska

Zdjęcie wykorzystane na okładce: © Depositphotos.com/tkemot

© Copyright by Dariusz Jeziorny, Łódź 2016
© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2016

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.07171.15.0.M

Ark. wyd. 10,3; ark. druk. 12,0

ISBN 978-83-8088-084-9
e-ISBN 978-83-8088-085-6

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
Rozdział I	
Zajścia antyżydowskie w Europie Środkowo-Wschodniej po zakończeniu I wojny światowej	19
Rozdział II	
Postulaty żydowskie a przygotowania brytyjskie do Konferencji Pokojowej w Paryżu	47
Rozdział III	
Pierwsze reakcje Foreign Office na doniesienia o pogromach w Europie Środkowo-Wschodniej	75
Rozdział IV	
Zaostrzenie zmagają wokół problemu ochrony praw Żydów	101
Rozdział V	
Rola Brytyjskiej Delegacji Pokojowej w wypracowaniu klauzul o ochronie mniejszości przez konferencję paryską	125
Zakończenie	169
Bibliografia	175
Słownik osób występujących w książce	183
Wykaz skrótów	191

WSTĘP

Żydzi stanowili w pierwszych dekadach XX w. typową mniejszość, żyjącą w diasporze. Byli pozbawieni własnego terytorium państwowego i zamieszkiwali w mniejszych lub większych grupach rozsianych pomiędzy ludnością należącą do innych narodów i wyznań. Nigdzie więc nie mogli czuć się jak u siebie, tym bardziej że częstokroć ich relacje z populacjami przewyższającymi ich liczebnie nie układały się najlepiej. W znakomitej większości ludność żydowska chciała zachować swoją odmienność w kwestiach religii, kultury, języka i zwyczajów¹. Jednak już samo określenie tego, kto był Żydem okazywało się niełatwe i to także dla samych Żydów. Nie da się podjąć w tym miejscu szczegółowej analizy przemian świadomości w kręgach diaspy, gdyż w kontekście głównego problemu poruszanego w monografii nie jest to potrzebne. W dużym uproszczeniu wskazać warto tylko, że mieszkająca od wieków w rozproszeniu ludność poważnie się różnicowała. Asymilatorzy zupełnie zrywali ze swoimi korzeniami, przechodząc na chrześcijaństwo lub wybierając ateizm. W XIX w. nurt haskali skłaniał do nazywania się tylko mniejszością wyznaniową przy zewnętrznym upodobnieniu się do większości społeczeństwa. Co ciekawe, podobne dążenie do nieuznawania Żydów za odrębny naród reprezentowała opcja ortodoksów, nie chcących wyrzekać się jednakże w żaden sposób własnej „inności”, w tym także zewnętrznego jej wymiaru (strojów, tradycji, języka). Chcieli oni zachować dotychczasową tożsamość religijną w modernizujących się

¹ Bardzo syntetycznie, lecz jednocześnie pomocnie o typografii i definicjach mniejszości narodowych piszą autorzy pracy H. Chałupczak, T. Browarek, *Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995*, Lublin 1998, s. 9–15.

społeczeństwach, a w przyszłości powrócić do swej ziemi obiecanej². W ostatnich dekadach XIX w. u coraz większej liczby Żydów zaczęła się budzić świadomość narodowa, a politycy tak interpretujący własną „żydowskość” dążyli do jej umocnienia i zeświecczenia. Nie oznaczało to bynajmniej całkowitego wyrzeczenia się religii, lecz w nurcie narodowym nie wszyscy chcieli zachowywać związki z tradycyjną wiarą ojców³.

Powyższe zastrzeżenia, jak również brak dokładnych danych statystycznych odnoszących się do strat wojennych oraz migracji w szeregach populacji żydowskiej czy wreszcie różne metodologie przeprowadzanych przed wojną i po niej spisów powszechnych utrudniają określenie dokładnej liczby Żydów tuż po jej zakończeniu. Kryterium narodowe często nie pokrywało się z kryterium religijnym, językowym lub kryterium świadomości narodowej poszczególnych osób, a takie brane były pod uwagę w spisach ludności⁴. Szacunkowe ustalenia demografów wskazywały, że po zakończeniu walk ogólna liczebność Żydów wynosiła niecałe 12 mln osób i zamieszkiwali oni w przeważającej większości Europę. Poza nią poważniejszym skupiskiem były Stany Zjednoczone, gdzie żyło około 3,3 mln Żydów. W ich rozmieszczeniu zachodziła specyficzna prawidłowość. Otóż wraz z przesuwaniem się z zachodu na wschód Starego Kontynentu liczba tej populacji zwiększała się. Najliczniejsze skupiska ludności żydowskiej występowały na terenach dzisiejszej Ukrainy, Białorusi i wschodniej Polski⁵.

2 A. Cała, *Asymilacja Żydów w Królestwie Polskim (1864–1897). Postawy, konflikty, stereotypy*, Warszawa 1989, s. 33–101, 116–129, 216–267; A. Polonsky, *Dzieje Żydów w Polsce i Rosji*, Warszawa 2014, s. 73–74, 158, 183–186, 216–218; J. Tomaszewski, *Rzeczpospolita wielu narodów*, Warszawa 1985, s. 142–144, 167–171; K. Zieliński, *Neoasymilacja. Początki ruchu*, [w:] *Wokół akulturacji i asymilacji Żydów na ziemiach polskich*, red. K. Zieliński, Lublin 2010, s. 69–80.

3 A. Polonsky, *Dzieje Żydów w Polsce...*, s. 153–158; J. Tomaszewski, *Rzeczpospolita wielu narodów...*, s. 188–194.

4 H. Chałupczak, T. Browarek, *Mniejszości narodowe w Polsce...*, s. 13; K. Zieliński, *Stosunki polsko-żydowskie na ziemiach Królestwa Polskiego w czasie pierwszej wojny światowej*, Lublin 2005, s. 28–29.

5 P. Eberhardt, *Między Rosją a Niemcami. Przemiany narodowościowe w Europie Środkowo-Wschodniej w XX w.*, Warszawa 1996, s. 332; S. Bronsztejn, *Ludność żydowska w Polsce w okresie międzywojennym. Studium statystyczne*, Wrocław 1963, s. 20; J. Tomaszewski, *Rzeczpospolita wielu narodów...*, s. 26–30; G. Cohen, *Jews in the Making of America*, Boston 1924, s. 364.

Żydzi żyjący w Europie Środkowo-Wschodniej byli częstokroć traktowani przez władze państwowe jako ludność drugiej kategorii. Różniło to ich sytuację od położenia w krajach zachodnioeuropejskich, gdzie posiadali pełnię praw cywilnych, politycznych i religijnych. Stanowili tam jednakże znikomą część populacji i nie wyróżniali się spośród większości społeczeństwa sposobem życia ani ubiorem. Bardzo często dążyli do asymilacji oraz wchodzili do elit ekonomicznych i społecznych w krajach zamieszkania. Wschodnioeuropejscy Żydzi natomiast w znacznej większości podkreślali swoją odrębność, wyrażaną w kulturze, obyczajach, języku, strojach i religii, a także poprzez tworzenie zwartych skupisk na danym terenie, przede wszystkim w mniejszych lub większych miastach. Ze względu na historyczny rozwój krajów Europy Środkowo-Wschodniej koncentrowali swoją aktywność zawodową w profesjach wzbudzających w momentach kryzysowych ludzką niechęć. Częstokroć podejmowali się pracy dzierżawców majątków szlacheckich lub ich części, bankierów, kupców i drobnych handlarzy, karczmarzy, a także rzemieślników. Nie oznacza to jednak, że źródła animozji tkwiły jedynie w zachowaniach Żydów. Choć mieli oni nienajlepsze często zdanie o szlacheckich „utrącających”, mieszczańskich konkurentach i „nieokrzesanych” chłopach, to ludność większościowa wykazywała się również uprzedzeniami i antysemityzmem, głównie o podłożu religijnym⁶.

Taką sytuację wykorzystywały władze państwowe w okresie przedwojennym. Najtrudniejsza była sytuacja ludności żydowskiej w Rosji, gdzie według szacunkowych obliczeń mogła mieszkać niemal połowa osób tej narodowości, a tradycja niechęci do Żydów w krajach prawosławnych była głęboko zakorzeniona. Władze carskie skoncentrowały całą populację żydowską w tzw. strefie osiedlenia, czyli na zachód od granicy Rzeczypospolitej sprzed I rozbioru. Z czasem na terenach tych zaczęło ich przybywać i tuż przed I wojną światową było to około 5,5 mln osób. Nasilenie restrykcji antyżydowskich narastało w Rosji stopniowo, począwszy od końca XVIII w., a swe apogeum osiągnęło po wprowadzeniu tzw. praw majowych z 1881 r. Późniejsze uściślenia tych nakazów ograniczały odsetek studentów żydowskiego pochodzenia do 3% w Petersburgu

⁶ Archiwum Akt Nowych, Warszawa [dalej: AAN], Komitet Narodowy Polski [dalej: KNP], t. 158, k. 71, referat F. Bujaka, *Sprawa żydowska w Polsce*, b.d.; A. Polonsky, *Dzieje Żydów w Polsce...*, s. 35–39, 49–54, 71–72, 74–75; K. Zieliński, *Stosunki...*, s. 32–37; J. Tomaszewski, *Rzeczpospolita wielu narodów...*, s. 153–161; M. Kula, *Trudna sprawa. Stosunki polsko-żydowskie 1918–1989*, „Przegląd Powszechny” 1990, nr 7–8, s. 71.

gu i Moskwie, do 5% w innych miastach rosyjskich oraz do 10% w ośrodkach położonych w ramach strefy osiedlenia⁷. Nie kończąc na tym władze rosyjskie wzniewały antysemitkę atmosferę w społeczeństwie i wykorzystywały ją wielokrotnie w celu rozładowania niezadowolenia z panujących porządków. Jedną z odsłon rozbudzania takich nastrojów była publikacja przez rosyjską Ochronę „Protokołów Mędrców Syjonu”, które stały się szybko poczytną lekturą w wielu krajach⁸. Ale o wiele dotkliwsze okazały się pogromy antyżydowskie organizowane w miastach rosyjskich. Do największego z nich doszło w Wielkanoc (19–20 kwietnia) 1903 r. w Kiszyniowie, lecz po nim nastąpiły kolejne, zbliżone w rozmiarach strat, np. w Homlu (wrzesień 1903 r.). Pokłosem wydarzeń w Kiszyniowie było 47 osób zabitych, 424 rannych, 700 spalonych domów i 600 obrabowanych sklepów. Rosyjskie siły porządkowe pozostały wówczas całkowicie bierne. Wszystkie te okoliczności wzbudziły w krajach zachodnich ogromne poruszenie⁹.

Polityka carska zdołała ponadto skutecznie skłócić Żydów z Polakami. Antagonizm ten nie był zresztą nowy i przetrwał żywot imperium carskiego. Od początku lat 80. XIX w., wraz z napływem do Kraju Przywiślańskiego zrusyfikowanych Żydów, zwanych pogardliwie „litwakami” (pierwsze migracje zaczęły się w 1868 r. po zniesieniu ograniczeń w podróżowaniu w ramach „strefy osiedlenia”), część polskiej inteligencji poczuła nowe zagrożenie dla tożsamości narodowej Polaków, żyjących już od stu lat pod panowaniem obcym. Początkowo kroki Narodowej Demokracji polegały na stawianiu zarzutów lojalności napływających osób wobec władz carskich. Jej przywódcy obawiali się, że mówiący w języku rosyjskim przybysze będą służyli za narzędzie rusyfikacji. Ale bardzo szybko zaczęto kategoryzować osoby narodowości żydowskiej jako z definicji złe, podłe, skłonne do przestępczości, zepsute moralnie i dążące do

⁷ A. Polonsky, *Dzieje Żydów w Polsce...*, s. 104–105, 120–143, 147–148, 150–151; *Polski słownik judaistyczny. Dzieje – Kultura – Religia – Ludzie*, t. 2, oprac. Z. Borzymińska, R. Żebrowski, Warszawa 2003, s. 583–584; R. Dmowski, *Polityka polska i odbudowanie państwa*, wyd. II, t. 2, Warszawa 1989, s. 49.

⁸ J. Tazbir, *Protokoły Mędrców Syjonu: autentyk czy falsyfikat?*, Warszawa 2004, s. 26–168.

⁹ L. Poliakov, *Historia antysemityzmu*, t. 2, Kraków 2008, s. 279–281, 285–297; A. Polonsky, *Dzieje Żydów w Polsce...*, s. 148–150; S. Lambroza, *The Pogroms of 1903–1906*, [w:] *Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History*, eds. J. D. Klier, S. Lambroza, Cambridge 1992, s. 195–206; M. Ochs, *Tsarist Officialdom and anti-Jewish Pogroms in Poland*, [w:] *Pogroms: Anti-Jewish Violence...*, s. 164–184.

obalenia podstaw tradycyjnego społeczeństwa. Były to początki polskiego nacjonalizmu. Ponadto trudniący się głównie handlem i rzemiosłem Żydzi mogli stworzyć załążki klasy średniej, która wykształciła się dotąd w małym stopniu na ziemiach polskich. Wzmacniało to obawy, że żywioł polski mógłby sobie nie poradzić z konkurencją gospodarczą z ich strony. Konflikt na tej płaszczyźnie zaostrzył się jeszcze bardziej przyjmując formę bojkotu ekonomicznego. Endecja ogłosiła go w 1912 r. po przegranych przez siebie wyborach do IV Dumy, gdy zamiast Romana Dmowskiego mandat otrzymał Eugeniusz Jagiełło z PPS, popierany przez Żydów. Nie oznaczało to bynajmniej, że nie wchodziły też w grę inne sposoby utrudniania egzystencji Żydom. Na terenie polskich miast dochodziło do pogromów, podobnie jak w miastach rosyjskich, począwszy od wydarzeń warszawskich w Boże Narodzenie 1881 r.¹⁰

Równie niekorzystnie przedstawiała się sytuacja ludności żydowskiej w Rumunii, czyli w kraju nieposiadającym statusu mocarstwa. Mimo słabej pozycji na arenie międzynarodowej, Bukareszt pozwalał sobie na traktowanie tej grupy jako pozbawionej praw obywatelskich. A to wykluczało Żydów z uczestnictwa w wyborach, z dostępu do stanowisk i wielu zawodów, szczególnie tych bardziej lukratywnych. Mocarstwa, uznając niepodległość Rumunii na mocy traktatu berlińskiego w 1878 r., nakazały władzom tego państwa niewykluczanie poza nawias osób różniących się od większości wyznaniem. Tym niemniej Bukareszt tak zmienił prawodawstwo, ażeby móc traktować Żydów jak obcokrajowców, pozbawionych praw obywatelskich. Te można było uzyskać dzięki naturalizacji, ale miała ona charakter indywidualnego przyznania obywatelstwa występującym o nie osobom przez Zgromadzenie Ustawodawcze. W efekcie zdecydowana większość ludności żydowskiej była go pozbawiona. Naciski mocarstw nie doprowadziły do poprawy sytuacji do momentu zakończenia I wojny światowej. Kolejne ustawy rumuńskie (np. o rzemiośle z 1902 r.) raczej pogorszyły położenie ekonomiczne Żydów, gdyż przedstawiciele innych mniejszości mogli wykonywać bez ograniczeń różnorakie zajęcia zarobkowe, jeśli tylko na zasadzie wzajemności Rumuni mogli je podejmować w krajach swego zamieszkania.

¹⁰ A. Cała, *Asymilacja Żydów...*, s. 281–302; R. Wapiński, *Roman Dmowski*, wyd. II, Lublin 1989, s. 43–44, 203–204; A. Polonsky, *Dzieje Żydów w Polsce...*, s. 163–168, 170–175; T. Kulak, K. Kawalec, *Endecja wobec kwestii żydowskiej (lata 1893–1939)*, [w:] *Polska – Polacy – mniejszości narodowe*, red. W. Wrzesiński, Wrocław 1992, s. 121–128; K. Zieliński, *Stosunki...*, s. 71–87.

Brak państwa żydowskiego w oczywisty sposób wykluczał tę ludność z cieszenia się równouprawnieniem w gospodarce¹¹.

Jak widać z tego krótkiego wprowadzenia, problem traktowania mniejszości żydowskich nie należał w Europie do nowych. Zaowocował on m.in. powstaniem syjonizmu, jako ruchu dążącego do zbudowania przez Żydów własnego państwa. Według jego twórcy, Theodora Herzla właśnie niemożność uniknięcia złego traktowania jego narodu w państwach europejskich wymusiła takie starania¹². Z kwestią żydowską skonfrontowana była także dyplomacja brytyjska, która pod wpływem dramatycznych wieści o pogromie kiszyniowskim zaproponowała Organizacji Syjonistycznej osadzenie Żydów rosyjskich na terytorium ówczesnej Ugandy. Krok ten nie był pozbawiony dbałości Londynu o własny interes. Chodziło z jednej strony o zmniejszenie nasilającej się imigracji Żydów na Wyspy Brytyjskie, a z drugiej o znalezienie białych osadników na terenach, na których ich brakowało. Z punktu widzenia syjonistów propozycja miała charakter przełomowy, ponieważ po raz pierwszy dyplomacja największego ówczesnego mocarstwa kolonialnego w sposób poważny rozmawiała z mało znaczącym dotychczas ruchem¹³. Niewątpliwie apogeum zaangażowania brytyjskiego w rozwiązanie kwestii żydowskiej stanowiła deklaracja lorda Arthura Jamesa Balfoura z 2 listopada 1917 r., w której w imieniu swojego rządu deklarował on chęć utworzenia w Palestynie „żydowskiej siedziby narodowej”.

Wszyscy jednakże, w tym oczywiście Brytyjczycy, zdawali sobie sprawę z tego, że szybkie osiedlenie dużej liczby Żydów na tym terenie nie było możliwe. Sytuacja ta skłania do przebadania w niniejszej książce postawy Rządu Jego Królewskiej Mości wobec zamieszkującej Europę Środkowo-Wschodnią ludności żydowskiej. Choć kwestia działań Konferencji Pokojowej w Paryżu w dziedzinie wprowadzania postanowień mniejszościowych była już wielokrotnie przedmiotem zainteresowania historyków, to jednak nikt jak dotąd nie zajął się bliżej prześledzeniem postawy i zaangażowania Londynu w tej materii. Ramy chronologiczne pracy ograniczono do okresu następującego bezpośrednio po zakończeniu I wojny światowej. Wydarzenia z lat 1918–1919 wpłynęły w decy-

11 J. Parkes, *The Emergency of the Jewish Problem. 1878–1939*, London–New York–Toronto 1946, s. 91–92, 95–103; B. Bouffał, *Ochrona mniejszości w prawie narodów*, Warszawa 1928, s. 145–148.

12 T. Herzl, *Państwo żydowskie*, Kraków 2006, s. 50–59.

13 S. Sand, *Kiedy i jak wynaleziono Ziemię Izraela. Od Ziemi Świętej do ojczyzny*, Warszawa 2015, s. 173–175.

dujący sposób na obraz Starego Kontynentu w latach międzywojennych. Oprócz poważnych zmian terytorialnych, politycznych, militarnych, społeczno-ekonomicznych, a także mentalnych, zachodzących w Europie, w trakcie Konferencji Pokojowej w Paryżu doszło do określenia po raz pierwszy w historii międzynarodowo gwarantowanych praw mniejszości. Czternaście państw, przede wszystkim z Europy Środkowo-Wschodniej, podpisało w różnej formie zobowiązania do ich przestrzegania na własnym terenie. Ważne w tym kontekście będzie przyjrzenie się postawie dyplomacji brytyjskiej w kwestii wypracowanych klauzul. Z jakim programem w dziedzinie ochrony mniejszości jechali Brytyjczycy na obrady? Jakie znaczenie miała ta sprawa w przygotowaniach, prowadzonych przez Foreign Office? Czy problem żydowski miał zasadnicze znaczenie motywujące mocarstwa, w tym i Wielką Brytanię, do prac nad traktatowymi rozwiązaniami w dziedzinie ochrony mniejszości? Jaki wpływ na postawę brytyjskich negocjatorów miały wieści o antysemitycznych zajściach w krajach Europy Środkowo-Wschodniej po zakończeniu I wojny światowej i czy zauważalna była ewolucja ich postaw? Na ile angażowali się oni w sprawy regionu, niemającego szczególnego znaczenia z punktu widzenia globalnych interesów Londynu? Czy brytyjscy politycy i dyplomaci ulegali argumentom rządów państw Europy Środkowo-Wschodniej lub organizacji żydowskich, zabiegających od lat o polepszenie położenia swych pobratymców w Rosji i Rumunii? Czy widoczne w ich działaniu były możliwe wpływy innych mocarstw, biorących udział w międzynarodowej rozgrywce po zakończeniu I wojny światowej? A wreszcie, jaką skutecznością wykazali się w swej polityce? Odpowiedzi na wszystkie powyższe pytania warte będą rozważenia, gdyż ukażą cały proces podejmowania decyzji na Konferencji Pokojowej w Paryżu i udział w nim dyplomacji brytyjskiej.

W celu uzyskania klarownego wykładu przyjęto chronologiczną konstrukcję pracy, co pozwoliło uchwycić ewolucję działań Londynu w kwestii ochrony mniejszości żydowskich po I wojnie światowej. Z takiego schematu wyłamuje się jedynie rozdział I. Scharakteryzowano w nim sytuację Żydów w Europie Środkowo-Wschodniej po zakończeniu zmagania militarnych na tym terenie. Najważniejszym elementem nie było przedstawienie samych zajść antyżydowskich, ale raczej tego, co o nich pisano w gazetach. Chodziłoby więc o uchwycenie zjawiska pogromów, jako zagadnienia funkcjonującego w ówczesnych mediach, mogącego mieć wpływ na decyzje polityków. W rozdziale II przedstawiono postulaty organizacji żydowskich w kwestii zabezpieczenia pozycji pobratymców w krajach europejskich. Koncepcje te skonfrontowane zostały

z przygotowaniem Foreign Office do Konferencji Pokojowej w celu przekonania się, jak Londyn traktował zgłaszane mu żądania i czy zamierzał je popierać w negocjacjach z innymi mocarstwami. W rozdziale III skoncentrowano się na postawie dyplomacji brytyjskiej wobec pierwszych doniesień o przemocy wobec Żydów w Polsce. Pozwoliło to uchwycić sposoby pozyskiwania informacji przez FO, przedstawić wewnątrzministerialną dyskusję i postawy poszczególnych dyplomatów brytyjskich wobec problemu żydowskiego, a także wnioski, które wyciągali na przyszłość. W rozdziale IV przedstawiono nasilenie się wiosną 1919 r. zmagania o to, jak traktować mniejszości żydowskie. Zauważono też rolę zajęć antyżydowskich, do jakich doszło w kwietniu na ziemiach świeżo odbitych bolszewikom w trakcie polskiej ofensywy. W ostatnim, V rozdziale uwagę skupiono na negocjacjach, toczonych na forum Rady Najwyższej oraz Komisji Państw Nowych i Rozszerzających Granice, którą powołano do przygotowania projektów konkretnych klauzul. Przeanalizowano kroki przedstawicieli Wielkiej Brytanii w tych ciałach, co pozwoliło ukazać, w jakim zakresie angażowali się oni w traktatowe rozwiązania na rzecz ochrony mniejszości żydowskich po I wojnie światowej i z jaką skutecznością to czynili.

Podstawę źródłową pracy stanowią dokumenty brytyjskie zarówno archiwalne, jak i publikowane. Spośród archiwaliów najważniejsze okazały się materiały zgromadzone w londyńskim The National Archives, gdzie przechowywane są materiały Foreign Office. Z całego zespołu na szczególną uwagę zasługują serie 371 (General Correspondence) oraz 608 (Paris Peace Conference). Obie pozwoliły na zdobycie najważniejszych informacji o tym, co Brytyjczycy wiedzieli o położeniu Żydów europejskich i jak na to reagowali. Cały sposób podejmowania decyzji daje się stosunkowo łatwo uchwycić dzięki dokumentom nadchodzącym do Foreign Office oraz do Delegacji Pokojowej oraz uwagom, umieszczanym przy nich przez kolejnych dyplomatów, począwszy od tych niższego szczebla aż po najwyższych rangą urzędników. Pozostałe brytyjskie materiały archiwalne miały znaczenie pomocnicze w toku prac nad monografią. Pozwalały na uzyskanie informacji, które nie były dostępne w dokumentach oficjalnych. Chodzi tu przede wszystkim o spuściznę Jamesa Headlam-Morleya przechowywaną w Churchill Archives w Cambridge oraz lorda Arthura J. Balfoura i Charlesa Scotta z Department of Manuscript w British Library.

Spośród polskich archiwaliów, zdeponowanych w Archiwum Akt Nowych, podstawowe znaczenie miały kolekcje Komitet Narodowy Polski oraz Archiwum Polityczne Ignacego Paderewskiego. Ich znaczenie było fundamentalne

dla redagowania pierwszych dwóch rozdziałów. Politycy polscy gromadzili dokumenty z żądaniami organizacji żydowskich oraz materiały prasowe obciążające rodzący się kraj w odniesieniu do kwestii zajęć antysemickich i próbowali na nie w jakiś sposób reagować. Spośród materiałów znalezionych w innych zespołach, jak np. Delegacja Polska na Konferencję Pokojową w Paryżu, właściwie tylko pojedyncze sygnatury okazały się pomocne.

Dokumenty drukowane, jakie wykorzystano w pracy, to przede wszystkim źródła brytyjskie. Niezbyt często historycy sięgają po *British Documents on Foreign Affairs*, co zapewne spowodowane jest niedostępnością tej wielotomowej edycji w Polsce. W monografii pomocny okazał się głównie ósmy tom serii I, części II¹⁴. Zawarto w nim stenogramy obrad 64 posiedzeń Komisji Państw Nowych i Rozszerzających Granice. Na tym właśnie forum decydowały się losy szczegółowych rozwiązań dotyczących ochrony mniejszości po I wojnie światowej. Z kolei trzynastotomowe amerykańskie wydawnictwo *Papers Relating to Foreign Relation of the United States of America. The Paris Peace Conference 1919*¹⁵ pozwoliło prześledzić przebieg obrad Rady Najwyższej Konferencji w różnych jej wcieleniach. Pewne znaczenie miały także informacje dotyczące debat wewnętrznych amerykańskiej delegacji pokojowej oraz raporty w kwestii żydowskiej, jakie przesyłali wysłannicy USA z państw europejskich. Warto było skonfrontować zapisy dokonane przez dyplomację amerykańską z tym, co we Francji wydał Paul Mantoux w swoim dwutomowym dziele *Les deliberations du Conseil des Quatre. 24 mars – 28 juin*¹⁶. Francuski tłumacz z czasów Konferencji Pokojowej zwracał bowiem nieraz uwagę na takie elementy wypowiedzi uczestniczących w nich osób, które pomijali Amerykanie. Dużą pomocą służyło polskie wydawnictwo *Sprawy polskie na Konferencji Pokojowej w Paryżu w 1919 r. Dokumenty i materiały*, a szczególnie jego trzeci tom, gdzie opublikowano, po przetłumaczeniu, memoriały Żydów amerykańskich oraz Komitetu Delegacji Żydowskich przy Konferencji Pokojowej w Paryżu¹⁷. Przydatne

14 *British Documents on Foreign Affairs* [dalej: BDF], Ser. I, Part II, Vol. VIII, ed. M. Dockrill, London 1992.

15 *Papers Relating to Foreign Relation of the United States of America. The Paris Peace Conference 1919* [dalej: PPC], Vols. I–XIII, Washington 1942–1947.

16 P. Mantoux, *Les deliberations du Conseil des Quatre. 24 mars – 28 juin* [dalej: Mantoux], t. 1–2, Paris 1955.

17 *Sprawy polskie na Konferencji Pokojowej w Paryżu w 1919 r. Dokumenty i materiały* [dalej: *Sprawy*], t. 3, red. R. Bierzanek & J. Kukułka, Warszawa 1967.

były też pierwsze dwa tomy *Archiwum Politycznego Ignacego Paderewskiego*, stanowiącego wybór dokumentów z całego zespołu archiwalnego¹⁸. Ciekawych informacji na temat kontaktów syjonistów z politykami i dyplomatami brytyjskimi dostarczył dziewiąty tom wydawnictwa *The Letters and Papers of Chaim Weizmann*¹⁹. Pozostałe edycje źródłowe stanowiły pomoc incydentalnie.

Istotnym źródłem do badania tematu brytyjskiego zaangażowania w kwestię ochrony mniejszości żydowskich w Europie była prasa. W okresie pierwszych miesięcy po zakończeniu wojny, gdy Rząd Jego Królewskiej Mości nie miał żadnych przedstawicieli dyplomatycznych lub półoficjalnych w krajach Europy Środkowo-Wschodniej, to właśnie gazety stanowiły główne źródło informacji Londynu. Także doniesienia o pogromach antyżydowskich docierały nad Tamizę właśnie tą drogą. Czytali je jednakże nie tylko ludzie odpowiedzialni za brytyjską politykę zagraniczną, ale przede wszystkim zwykli obywatele – potencjalni wyborcy. Stąd prasa była podstawowym źródłem przy pisaniu kolejnych rozdziałów pracy, jako oddziałująca na nastroje społeczne. Dokładnej kwerendzie poddane zostały trzy tytuły ukazujące się na rynku ogólnokrajowym: „Times”, związany z Partią Liberalną „Manchester Guardian” (dalej MG) i laburzystowski „Herald”, który od 1 kwietnia 1919 r. stał się dziennikiem zmieniając nazwę na „Daily Herald” (dalej DH). Prześledzenie pozostałych tytułów, głównie prasy lokalnej, miało znaczenie wyłącznie uzupełniające. Ale i tak pobieżna ich kwerenda pokazała, że temat pogromów antyżydowskich był szeroko na Wyspach Brytyjskich opisywany.

Spśród źródeł pamiętnikarskich i prac polityków na uwagę zasługują właściwie tylko pamiętniki Jamesa Headlam-Morleya²⁰, wiceszefa Political Intelligence Department w Foreign Office i głównego negocjatora brytyjskiego w Komisji Państw Nowych na Konferencji Pokojowej w Paryżu. Pamiętnik Zygmunta Lasockiego²¹ był pomocny przy opracowaniu informacji o zajściach antyżydowskich w Galicji. Praca Romana Dmowskiego²² zupełnie „nie broni się” w konfrontacji ze źródłami proveniencji brytyjskiej.

¹⁸ *Archiwum Polityczne Ignacego Paderewskiego* [dalej: AP], t. 1–2, oprac. W. Stankiewicz, A. Piber, Wrocław 1973–1974.

¹⁹ *The Letters and Papers of Chaim Weizmann* [dalej: Weizmann], Vol. IX, ed. J. Reinharz, Jerusalem 1977.

²⁰ J. Headlam-Morley, *A Memoir of the Paris Peace Conference 1919*, London 1972.

²¹ Z. Lasocki, *Wspomnienia szefa administracji P.K.L. i K.Rr.*, Kraków 1931.

²² R. Dmowski, *Polityka polska...*, t. 1–2.

Konieczne jest jeszcze omówienie literatury przedmiotu. O obradach Konferencji Pokojowej napisano już setki prac w różnych krajach. Problem wprowadzenia – na podstawie jej decyzji – międzynarodowych gwarancji praw mniejszości także był niejednokrotnie opisywany. Na szczególną uwagę zasługuje praca E. Viefhausa²³, wydana w 1960 r. Autor opracował sprawę wprowadzenia zobowiązań mniejszościowych w czasie obrad paryskich w 1919 r. i jej genezę. Przyznać trzeba, że – choć dysponował ograniczoną bazą źródłową, przede wszystkim opublikowanymi materiałami amerykańskimi – oświetlił całe zagadnienie wieloaspektowo. Za słabość uznać można jedynie bardzo pobieżne omówienie wprowadzenia wszystkich innych, poza polskimi, zobowiązań mniejszościowych. Ograniczeniem był w tym wypadku dostęp do odpowiednich źródeł. Do problemu nawiązywali historycy przedstawiający różnorakie zagadnienia. Na przykład K. Lundgreen-Nielsen²⁴ znakomicie opracował sprawę polską na konferencji, M. Levene²⁵ koncentrował się na działalności Luciena Wolfa reprezentującego w Paryżu Zjednoczony Komitet do Spraw Zagranicznych, P. Różański²⁶ analizował zagadnienie polityki USA oraz Żydów amerykańskich wobec narodzin II Rzeczypospolitej i ochrony mniejszości na jej terenie, A. Sharp²⁷ w ogólnikowy sposób przedstawił aktywność Brytyjczyków w kwestii ochrony mniejszości. Bardzo istotną pomocą były wreszcie opracowania historyków piszących w Polsce okresu międzywojennego, poświęcone tzw. traktatowi mniejszościowemu. Na wyróżnienie zasługują niekiedy stronicze, lecz bogate w faktografię prace L. Reicha, K. Kierskiego, B. Bouffała i W. Zaleskiego²⁸.

23 E. Viefhaus, *Die Minderheitenfrage und die Entstehung der Minderheitenschutzverträge auf der Pariser Friedenskonferenz 1919*, Würzburg 1960.

24 K. Lundgreen-Nielsen, *The Polish Problem at the Paris Peace Conference. A Study of the Policies of the Great Powers and the Poles, 1918–1919*, Odense 1979.

25 M. Levene, *War, Jews and the New Europe*, Oxford 1992; idem, *Nationalism and its Alternatives in the International Arena: The Jewish Question at Paris, 1919*, „Journal of Contemporary History” 1993, Vol. XXVII, Is. 3, s. 511–531.

26 P. Różański, *Stany Zjednoczone wobec kwestii żydowskiej w Polsce 1918–1921*, Gdańsk 2007.

27 A. Sharp, *Britain and the Protection of Minorities at the Paris Peace Conference, 1919*, [w:] *Minorities in History*, ed. A. C. Hepburn, London 1978, s. 170–188.

28 L. Reich, *Żydowska Delegacja Pokojowa w Paryżu. Sylwetki działaczy żydowskich*, Lwów 1922; K. Kierski, *Ochrona praw mniejszości w Polsce*, Poznań 1933; B. Bouffał, *Ochrona mniejszości...*; W. Zaleski, *Międzynarodowa ochrona mniejszości*, Warszawa 1932.

W przygotowaniu monografii bardzo ważną rolę odegrały także publikacje dotyczące kwestii częściowo związanych z tematem prac Konferencji Pokojowej w Paryżu nad ochroną mniejszości w Europie Środkowo-Wschodniej. Wymienienia godna jest tutaj literatura poświęcona położeniu ludności żydowskiej w tym regionie autorstwa A. Polonsky'ego, A. Cała, J. Tomaszewskiego, J. Michlic, J. Parkesa, S. E. Aschheima, R. Wapińskiego, K. Zielińskiego, czy E. Mendelsohna²⁹. Szczególnie ważne były teksty poświęcone badaniom nad zajściami antyżydowskimi, które opublikowali: F. Golczewski, M. Przeniosło, J. Tomaszewski, W. Stankiewicz³⁰. Przy opracowaniu postulatów żydowskich pomocna była monografia J. Żyndul³¹. Wreszcie zagadnieniom przygotowań brytyjskich do obrad Konferencji Pokojowej swoje cenne studium poświęcił E. Goldstein³².

Wielu osobom należą się podziękowania za mniejszy lub większy wkład w powstanie tej książki. Doktor hab. Krzysztof Kania zasługuje wśród nich na szczególne docenienie, ponieważ jego życzliwe, acz krytyczne, uwagi pozwoliły uniknąć uproszczeń i skrótów myślowych, mogących obniżyć klarowność wyводу. Przy tak delikatnej materii, jak poruszana w monografii, byłoby to szczególnie niepożądane.

²⁹ A. Polonsky, *Dzieje Żydów w Polsce...*; A. Cała, *Asymilacja Żydów...*; J. Tomaszewski, *Rzeczpospolita wielu narodów...*; J. B. Michlic, *Poland's Threatening Other. The Image of the Jew from 1880 to the Present*, Lincoln-London 2006; J. Parkes, *The Emergency of the Jewish Problem...*; S. E. Aschheim, *Brothers and Strangers. The East European Jew in German and German Jewish Consciousness, 1800-1923*, Madison (WI) 1982; R. Wapiński, *Spuścizna lat Wielkiej Wojny*, [w:] *Problemy narodowościowe Europy Środkowo-Wschodniej w XIX i XX wieku. Księga pamiątkowa dla Profesora Przemysława Hausnera*, pod red. A. Czubińskiego, P. Okulewicz, T. Schramma, Poznań 2002, s. 235-243; K. Zieliński, *Stosunki...*; E. Mendelsohn, *Żydzi Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym*, Warszawa 1992.

³⁰ F. Golczewski, *Polnisch-jüdische Beziehungen 1881-1922. Eine Studie zur Geschichte des Antisemitismus in Osteuropa*, Wiesbaden 1981; M. Przeniosło, *Polska Komisja Likwidacyjna 1918-1919*, Kielce 2010; J. Tomaszewski, *Lwów, 22 listopada 1918 r.*, „Przegląd Historyczny” 1984, R. LXXV, z. 2, s. 279-285; idem, *Pińsk, Saturday 5th April 1919*, „Polin” 1985, Vol. I, s. 227-251; W. Stankiewicz, *Konflikty społeczne na wsi polskiej 1918-1920*, Warszawa 1963.

³¹ J. Żyndul, *Państwo w państwie? Autonomia narodowo-kulturalna w Europie Środkowo-Wschodniej w XX wieku*, Warszawa 2000.

³² E. Goldstein, *Winning the Peace. British Diplomatic Strategy, Peace Planning and the Paris peace Conference, 1916-1920*, Oxford 1991.